

Källkritik i en förändrad värld - att tänka som en historiker

Denna text är en del av Källkritik i en förändrad värld – ett kollegialt stödmaterial för undervisningsutveckling.

Texten är skriven av gymnasieläraren Karl Liljas 2021, inom ramen för ESF-projektet BLIVA – Behovsdrivet lärande med innovativa verktyg och arbetssätt.

Övriga delar av materialet samt filmer som relaterar till texten finns på webbplatsen Pedagog Stockholm:

[Källkritik i en förändrad värld | Pedagog Stockholm](#)

EUROPEISKA UNIONEN
Europeiska socialfonden

Utbildningsförvaltningen
Avdelningen för stöd kring lärande och
elevhälsa, Medioteket

Trekantsvägen 3, Liljeholmen
11743 Stockholm
elisabet.jonsved@edu.stockholm.se
start.stockholm

Innehållsförteckning

Introduktion	3
2. Källkritiskt tänkande	3
2.1 Källförståelse	5
2.2 Källhantering	6
3. En ny form av källkritik för Internet.....	7
3.1 Gå uppströms.....	9
3.2 Lateral läsning.....	10
3.3. Källkritiskt tänkande i praktiken.....	11
4. Kritiskt tänkande	12
4.1. Hur kan undervisningen planeras?	13
4.2. Kritiskt tänkande i praktiken	15
5. Historiskt tänkande	16
5.1. Multiperspektivet	17
5.2. Traditioner inom historieundervisningen	19
6. Källförteckning	20

Introduktion

Sedan den tyske historikern Leopold von Ranke lade grunden till den klassiska källkritiken under slutet av 1800-talet har den varit grundbulten för att kunna bedöma, värdera och analysera källor. Rankes principer har varit ledstjärnan för dem som har velat bedöma hur trovärdig en viss källa är:

- Källan måste vara det den utger sig för att vara
- Källan bör kunna vara oberoende av andra källor
- Källan måste vara nära händelsen den beskriver i tid
- Källan har tillkommit utan tydliga ekonomiska, personliga eller ideologiska syften

Dessa principer kan sammanfattas i Rankes klassiska ord: ”wie es eigentlich gewesen”, vad som verkligen hänt. Historikerns uppgift är alltså inte att återberätta myter och sagor som om de vore fakta, utan i stället ta reda på hur det egentligen låg till. Huruvida historiska sanningar finns, vilket förespråkas av den historiska positivistiska skolan, eller om all historia är relativ tas inte upp i kontexten för detta material. Däremot är kärnan av Rankes källkritiska kriterier synnerligen centrala. Med dem har vi som betraktare av källor, oavsett form, möjlighet att förstå i vilken utsträckning vi kan använda källan utifrån de frågor vi vill att den ska hjälpa oss besvara. Med detta sagt, i en uppkopplad tid kommer det argumenteras i denna text att den klassiska källkritiken inte är tillräcklig för att bedöma och värdera källor idag. I stället kommer begreppet *källkritik* utvidgas och uppdateras för att se om det är möjligt att Rankes citat fortfarande kan tillämpas på vår tid, eller om det så kallade postfaktiska samhället har gjort jakten på sanningar förlegad.

Detta material gör inte anspråk på att vara den ultimata fördjupningen i ämnet. Denna första individuella förberedelse *Att tänka som en historiker* fokuserar på källkritiken genom historieämnet för att se om det kan fungera som en brygga till ett tvärvetenskapligt perspektiv där andra ämnen drar nytta av att tänka som historiker. Materialet syftar också till att förena teori och praktik på ett sätt som förhoppningsvis kommer upplevas både som ämnes- och åldersadekvat oavsett var du befinner dig i skolan.

2. Källkritiskt tänkande

I historieämnet har det historiska källmaterialet varit en central del av undervisningen, i alla fall på pappret, under flera decennier. Exempelvis i ”Kursplaner och metodiska anvisningar för

gymnasiet” från 1960 står det att ”källstudiet [skall] intaga en viktig plats [...] Tal och brev, reseberättelser och dagböcker, minnesanteckningar och memoarer [...] bör användas flitigt.” När Lgy skrevs 1970 lyftes ”kritisk läsning” fram, ”källkritiska kriterier som äkthet, tendens, beroende och närhet i tid och rum bör illustreras och diskuteras så att eleverna blir uppmärksamma på att många enskilda data är mer eller mindre otillförlitliga.”

Om vi snabbspolar till vår nutid och införandet av läroplanerna 2011 fick källkritiken en central plats genom hela det svenska skolsystemet. Vissa ville koppla detta till de så kallade ”big five”, till vilka källkritik tillhör dels den metakognitiva förmågan, dels procedurförmågan, samtidigt som att källkritik i exempelvis svensk- och historieämnet inte nämns uttryckligen som ett kunskapskrav förrän år 6.

En distinktion brukar vara mellan å ena sidan Rankes klassiska källkritiska kriterier, å andra sidan källkritisk metod. Den källkritiska metoden nyttjar de fyra kriterierna i att söka syfte, värde och begränsningar med en källa. Med andra ord:

- Varför har en källa tillkommit? Typiska syften brukar vara att informera, väcka opinion, dokumentera, minnas eller tjäna pengar.
- Vilka värden har källan i att besvara min frågeställning? Dessa är ofta att källan är samtida med händelsen, källans upphovsperson är insatt eller påläst i frågan, den är oberoende och så vidare.
- Vilka begränsningar har källan i att besvara min frågeställning? Hit brukar räknas att källan är tendentiös (vilket också kan vara ett värde!), att den ej är samtida med händelsen, att endast ett begränsat perspektiv ges eller att den tillkommit för att tjäna pengar.

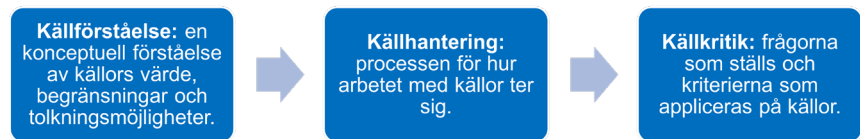
En bredare diskussion av källkritisk metod kommer att ges senare i denna text. Låt oss i nuläget fördjupa oss ovanstående kriterier. Elever brukar, från erfarenhet, ha svårast med att identifiera syftet bakom en källa, det vill säga den första punkten av de tre ovan; Varför höll Stalin sitt tal till partikongressen? Varför tecknade satirtecknaren just denna teckning av Hitlers maktövertagande? Varför skrev denna privatperson ner dessa dagboksanteckningar om Berlinmurens första dagar? Innan elever knäcker denna kod, brukar de ofta blanda ihop syftet med innehållet av källan, alternativt varför källan inkluderades i läroboken, exempelvis ”de ville visa vad Stalin tyckte”.

När värden och begränsningar ska diskuteras är det viktigt att hela frågan som besvaras betraktas. Exempelvis skiljer sig amerikanska och sovjetiska historikers skildring av Kalla krigets utbrott sig åt. Det rimligt att tänka sig att båda sidors historiker är pålästa, att de har använt sig av arkivmaterial för att komma fram till sina slutsatser, men samtidigt ger de endast sitt perspektiv. Även historiker är färgade av ideologi, nationstillhörighet, den kontext i vilken deras forskning tillkommit och så vidare. Utifrån denna källdiskussion kan vi alltså göra en bedömning av hur värdefulla våra källor är. Värt att notera är att frågan ”kan jag lita på källan?” aldrig ställts, vilket det är lätt att tro att källkritik handlar om. I stället är historiker intresserade av att veta i vilken utsträckning en källa kan hjälpa mig besvara en viss fråga.

Låt oss tillämpa detta i en annan kontext. Dina elever har fått i uppgift att fördjupa sig i en fråga som väcker starka känslor i samhället, exempelvis tiggeri, legalisering av cannabis eller sänkt rösträtt till 16 år. Ett vilseledande meme, en mycket tendentiös debattartikel eller ett vinklat och onyanserat blogginlägg kan ändå alla ha uppenbara värden för eleven som ska belysa frågan. De ger alla ett perspektiv eller ett synsätt i frågan, faktamässigt underbyggt eller inte. Troligen är källorna alla samtida med debatten. Eleverna får alltså se hur argumenten kan te sig nu, inte för exempelvis två decennier sedan när cannabisdebatten såg annorlunda ut. Begränsningarna är ju också uppenbara: de är alla tendentiösa, varför vi måste ha ytterligare perspektiv, i bästa fall mer underlag från denna sida av myntet. I något av fallen kanske källan inte ens är äkta, utan är skriven av en bloggare som utgör sig för att vara någon den inte är. Det är en uppenbar begränsning, en källa ska enligt äkthetskriteriet vara det den utgör sig för att vara. Trots det kan en förfalskad källa ge oss en inblick i hur en sida eller person tänker och resonerar i en fråga.

2.1 Källförståelse

Om vi ska kunna arbeta med källkritik på ett effektivt och medvetet sätt som lärare är det centralt att vi medvetet bygger upp elevernas förståelse av källor i stort och mer exakt hur processen ser ut för att ta sig an källorna. I materialets kontext är det viktigt att se den här diskussionen som ett konceptuellt ramverk, snarare än något som läraren bör visualisera och gå igenom med sina elever. Inom arbetet med källkritik bör eleverna dels utveckla källförståelse dels källhantering. I figuren nedan beskrivs relationen de tre emellan.

En elev som besitter rudimentär källförståelse samlar in källor och kvarlevor från det förflutna och pusslar ihop dessa okritiskt till historiska sanningar. Här är alltså avvägningar kring metod ointressanta: om eleven ser att Churchill beskrivs i en kommunistnära tidning som ”imperialist” köper denne detta rakt av. På den motsatta sidan av detta spektrum är en elev som förstår att artikeln endast ger en begränsad rekonstruktion av det förflutna.

2.2 Källhantering

Med denna förståelse av källors begränsningar och tolkningsmöjligheter behövs också en tydlig arbetsgång, vilket brukar definieras som källhantering, det vill säga hur processen med att söka, värdera och använda källor ser ut. Denna process illustreras i figuren nedan. Här är det värt att påpeka att detta kan kopplas till vad som nämndes tidigare, nämligen att källans relevans för frågeställningen är i centrum, snarare än om vi kan lita på källan i stort.

Frågan är hur vi som lärare kan arbeta med denna arbetsgång mer explicit? Ett viktigt förhållningssätt är att källkritik inte bör undervisas som ett separat tema, utan ses som en integrerad del av all undervisning. För att kunna granska en källa kritiskt måste nämligen eleven ha en god förståelse av ämnet och en tydlig kontext. Om kontexten ges, exempelvis att det finns olika synsätt till vem som bär orsaken till Kalla krigets utbrott och detta har

studerats på olika sätt i undervisningen, så kan källorna också vävas in för att ge belägg eller indicier för ett synsätt. Med detta sagt, så kan inte elever förväntas genomföra alla fyra steg vid varje tillfälle som olika källor behandlas i undervisningen. Av erfarenhet gör läraren oftast steg 1 - 2 när lektionen planeras och presenterar dem under lektionens gång för att genomföra steg 3 - 4 med eleverna under lektionen.

3. En ny form av källkritik för Internet

Ranke kan omöjligen ha förutspått hur hans principer för källkritik skulle ha levt vidare långt över 100 år efter dess uppkomst. Frågan är dock hur användbara de är i en uppkopplad tid. Bör vi ställa samma frågor till en källa på internet eller till något av våra flöden på sociala medier som vi hade gjort till en historisk källa? I denna text kommer två perspektiv till denna fråga belysas.

Vid internets stora genombrott kring millennieskiftet förutspådde flera världsledare att det skulle vara början till slutet för icke-demokratiska stater. När människor blev exponerade för demokratiska ideal och fick möjlighet till fri informationssökning och åsiktsspridning skulle krav på utvidgade mänskliga rättigheter komma automatiskt. President Bill Clinton sade exempelvis om Kinas försök att begränsa yttrandefriheten på nätet, ”lycka till. Det är som att spika fast Jello på ett träd.” Två decennier senare är det många som har ett mer sobert perspektiv på frågan. World Wide Webbs skapare, Sir Tim Berners-Lee är idag mycket skeptisk till vad internet har blivit, ”det har inte lyckats leverera det positiva, konstruktiva samhälle som många av oss hade hoppats på.”

Delar av kritiken ligger i Tech-giganternas möjligheter till att skapa miljöer utifrån sina egna premisser. En annan del av kritiken handlar om hur informationsspridning ter sig och hur så kallade filterbubblor uppstår och avskärmar användare från ett större perspektiv och troligen också en saklig debatt. Det ska påpekas att begreppet filterbubbla är omstritt. Begreppet myntades 2011 av amerikanske författaren Eli Pariser som menade att sökmotorernas datainsamling och anpassning till brukaren, gjorde att denne fastnade i en skraddarsydd ekokammare utifrån exempelvis intressen, politisk färg och sökhistorik. Vissa forskare hävdar dock att filterbubblor inte är grundade i empiriska studier utan endast blivit något av ett modeord påhejat av journalister som söker förenkla sin omvärld. Man kan även argumentera för att filterbubblor alltid har funnits, konkreta exempel är dagstidningars politiska färg, homogeniseringen av åsikter i stad respektive landsbygd, regioner och så vidare.

För lärare innebär utvecklingen av digitala informationsflöden en enorm utmaning, de har gjort det möjligt för människor att skapa alternativa verkligheter kring många svåra ämnen där *misinformation*, *desinformation* och *malinformation* kan spridas fritt. I många fall kanske läraren måste ta snabba beslut i att tackla sådant i klassrummet, men det gäller likaså kollegor emellan eller från lärare till elev. Thomas Nygren, docent verksam vid Uppsala universitet och synnerligen aktiv inom detta fält skiljer på just tre typer av falsk informationsspridning:

Disinformera: att medvetet skapa och dela falsk information. Ett konkret exempel är politiska rörelser som vill smutskasta motståndare, exempelvis ryska och kinesiska statliga nyhetsbyråer som sprider artiklar som säger att Sverige har gett upp kampen mot Coronaviruset.

Misinformera: att sprida falsk information men inte för att skada. Personen tror att informationen är sann och vill upplysa. Exempelvis delade ett antal tidningar en påstådd nyhet om att fyrverkerier hade skjutits upp i England och kyrkklockor hade ringt i Frankrike för att fira Joe Bidens vinst i presidentvalet 2020. Det visade sig i båda exemplen att det inte fanns någon koppling.

Malinformera: Att sprida riktig, men privat information för att skada. Internettroll och hackare som stjälar privat information för att smutskasta oftast kända personer. Intrånget av iCloud-konton där nakenbilder på Hollywoodstjärnor stals från deras telefoner och Wikileaks publicering av känsligt material är exempel på detta.

Fundera på:

- En kollega sprider vidare desinformation, medvetet eller omedvetet, till dig och dina kollegor i personalrummet. Du vet med dig att informationen inte stämmer, men vill samtidigt inte ställa till med en scen. Hur agerar du?
- En elev sprider vidare desinformation, medvetet eller omedvetet, till klassen under en lektion. Du vet med dig att informationen inte stämmer, men känner dig samtidigt stressad och vill gå vidare med lektionen. Hur agerar du?

I relation till de tre begreppen lyfter Nygren begreppet digital medborgarlitteracitet, vilket definieras som, ”förmågan att kritiskt och konstruktivt hantera multimodal information om samhällsfrågor.”

Nygrens forskning har exempelvis påvisat att svenska elever är skickliga på att hitta trovärdiga källor, men inte lika duktiga på att bedöma innehållets värden och begränsningar. Många elever har också svårt att skilja en artikel från en annons, eller vad som

kommer från en rasistisk sajt, kontra en från public service. De har också svårt att skilja på vetenskapliga fakta och pseudovetenskap. Med andra ord, att som lärare tänka att unga ”digitala infödingar” har mycket bättre förståelse om nyhetsflödets nyanser, är ett misstag.

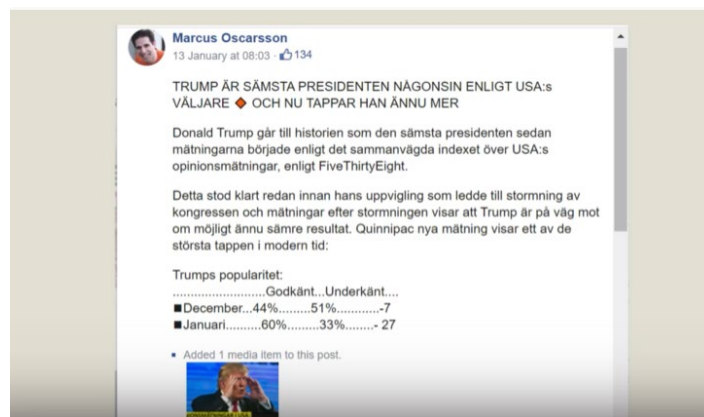
Nygren lyfter vikten av klassisk undervisning med stort fokus på ämneskunskap. Forskning visar att kritiskt tänkande, av alla slag och inom alla ämnen, kräver mycket goda ämneskunskaper. Utan någon kunskap om ämnet i sig, spelar det ingen roll hur mycket klassisk källkritik man behärskar. Dessutom är det viktigt att läraren sätter gränser för vilka källor som ska användas. Att be eleverna söka fritt efter information är troligen kontraproduktivt.

3.1 Gå uppströms

Med allt det goda som Rankes klassiska källkritik bär med sig, menar vissa forskare idag att den inte är tillräcklig för att ta sig an källor på nätet. I boken *Web Literacy for Student Fact-Checkers* av Mike Caulfield uppmanas läsaren att gå ”uppströms” för att hitta den ursprungliga källan i stället för att applicera den klassiska källkritiken. Principen för detta bygger på att artiklar på nätet ofta skrivs för att tjäna pengar eller väcka opinion, och därmed brukar vara tillspetsade för att användaren ska klicka på den, ett så kallat klickbete.

Klicka på länken nedan för att se en film om vad det innebär att ”gå uppströms” (2:50 min):

[Titta på 'Gå uppströms - Källkritisk metod' | Microsoft Stream](#)

Man skulle kunna säga att exemplet i filmen är en typ av applicering av beroendekriteriet. Alltså, om källan bygger på andra källor är de mindre trovärdiga. Vidare menar Caulfield att elever måste träna sig på att skilja på syftet mellan nyhetsartiklar generellt. Han menar att det finns två typer: *samlade nyheter* som skapas

genom granskning, insamling, faktasök och så vidare och *analyserande nyheter* vilka tar dessa nyheter och nystar ihop dem till ett narrativ. Ett förslag för att skapa denna medvetenhet hos eleverna genom att jämföra en ledare, krönika, artikel och analys i en dagstidning.

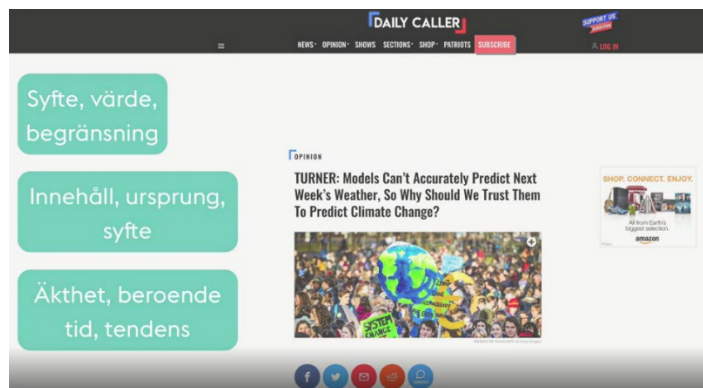
3.2 Lateral läsning

Forskare inom litteracitet på internet hävdar, precis som har presenterats ovan, att den klassiska källkritiken som ett sätt att ta sig an en websida för att bedöma dess värde inte är tillräcklig. Studier som de har genomfört visar att historiker ofta granskar en websida genom att förstå upphovspersonen, exempelvis genom att klicka på ”om oss”-fliken. Problemet är att detta kan ge en skev bild av verkligheten. Detta är speciellt aktuellt i en anglosaxisk kontext på internet; både i Storbritannien och USA tävlar ideologiska intressen mot varandra med välfinansierade initiativ till just sin verklighetsbeskrivning. Exempelvis Media Research Center, Family Research Council och Media Matters for America är tre organisationer som representerar olika spektra av amerikansk ideologi, trots att deras namn vid en första anblick skulle kunna verka opartiska. Vidare, inför parlamentsvalet i Storbritannien före jul 2019 lanserade Torypartiet sajten www.labourmanifesto.co.uk i ett försök att smutskasta sina motståndare och bytte dessutom namn på sitt officiella Twitterkonto till @factcheckUK. Labourpartiet svarade med att starta sajten: www.thetorymanifesto.com/ med liknande syfte.

Metoden som förespråkas av forskare för att källkritiskt ta sig an en webbsida är den så kallade laterala läsningen, där lateral eller parallell innebär att den effektiva faktagranskaren inte söker information på just den sidan, utan öppnar fler fönster parallellt för att få mer information om källan; det kan handla om att se vad auktoriteter säger om den eller om källans upphovspersoner.

Klicka på länken nedan för att se en film hur lateral läsning kan te sig (2:28 min):

[Titta på 'Lateral läsning - Källkritisk metod' | Microsoft Stream](#)

3.3. Källkritiskt tänkande i praktiken

Här följer två exempel i filmform till källkritiskt tänkande. Filmerna är ger praktiska tips om hur man kan ta sig an källkritikens grunder på ett meningsfullt sätt i undervisningen.

1. Att arbeta med tendenskriteriet
2. Att arbeta med äkthetskriteriet

OBS! Det ska påpekas att det förekommer källor och material i instruktionerna som kan vara stötande. Viktigt att tänka på är att alltid sätta sådana källor i en kontext. Lika viktigt är att noggrant avväga för vilka elever eller klasser sådana källor visas.

Klicka på länken nedan för att komma till en film som visar hur man kan arbeta med tendenskriteriet (7 min):

[Titta på 'Arbeta med tendenskriteriet - Källkritisk metod' |](#)

Klicka på länken nedan för att komma till en film som visar hur man kan arbeta med äkthetskriteriet (7 min):

[Titta på 'Arbeta med äkthetskriteriet - Källkritisk metod' |](#)

4. Kritiskt tänkande

Kritiskt tänkande har under de senaste decennierna haft en växande roll i skolan. Detta beror dels på hur en stor mängd information numera finns lättillgänglig för oss på Internet, så för att hålla skolan relevant, måste undervisningen kunna fostra elever just i denna förmåga. En annan aspekt är den konstruktivistiska kunskapssynen som, i stort, relativiserar kunskap och i stället fokuserar på kunskap som något som definieras utifrån varje individs perspektiv. Detta har gjort att kritiskt tänkande har fått en större roll i skolan: att tänka kritiskt är centralt i denna kunskapssyn. Det handlar lika mycket om att kritisera informationen som du tar in som att granska dig själv och dina egna värderingar. Samtidigt går det inte explicit att lära ut kritiskt tänkande i sin undervisning. I stället innebär kritiskt tänkande ett mycket intrikat förhållande mellan fakta, förståelse och förmåga att se olika perspektiv. Det är svårt att exakt definiera vad kritiskt tänkande innebär, men att tänka kritiskt är att ”undersöka ett påståendes sanningshalt, att värdera dess grunder.” Det handlar därmed inte om att vara kritisk till allt man presenteras för, eller avfärda allt omkring en som nonsens. Rent kunskapsfilosofiskt handlar det om en förståelse för att kunna skilja på korrelation och kausalitet, ”brottsligheten i Sverige har ökat i takt med invandringen” detta är ett exempel på en korrelation, men inte ett kausalt samband. Att granska ett sådant påstående eller liknande kräver faktakunskaper om andra förändringsprocesser i samhället. Annars är det svårt att kritiskt granska utsagan.

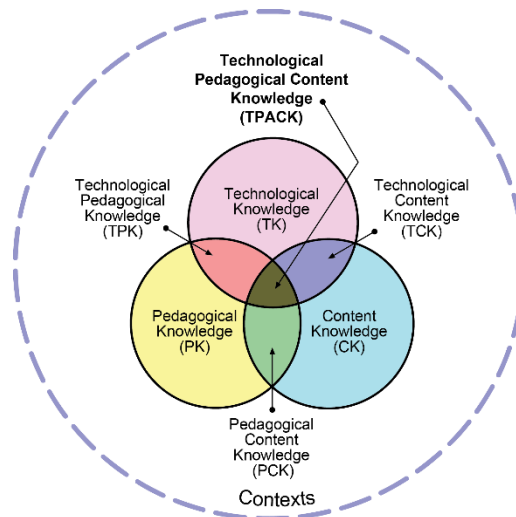
Digitaliseringen av samhället har inneburit att unga exponeras för mängder av multimodala texttyper dagligen med olika syften, innehåll och budskap. Även om det kan verka positivt att de tränar att läsa skrivna och audiovisuella texter, finns det också en risk att det kritiska tänkandet inte får ta plats. Skolverket betonade just detta i uppdaterade läro- och kursplaner under 2017. Samtidigt som att detta lyfts fram, har forskning inte lyckats komma fram till hur kritiskt tänkande överförs ämnen emellan. Därför går det inte att tala om generella färdigheter i kritiskt tänkande, utan detta måste ses utifrån specifika ämnen. En elev som är skicklig på att granska källor i historia, kan inte automatiskt läsa mellan raderna i en roman de läser i svenskan. Däremot finns det vissa drag som sägs vara allmängiltiga för kritiskt tänkande. Ett är vetenskaplig nyfikenhet, det vill säga en utforskaranda utifrån vilken eleven uppmanas till att ibland gå bortom givna instruktioner och praxis för att utforska andra infallsvinklar. En annan, kanske mer abstrakt, handlar om att granska sin och andras partiskhet (I samtida källkritisk kontext brukar begreppet *bias* användas). Alltså: hur påverkas min tolkning av det jag läser utifrån vem jag är? Hur påverkar upphovspersons partiskhet texten jag läser?

Slutligen är det viktigt att poängtera att goda ämneskunskaper är centralt att överhuvudtaget kunna tänka kritiskt. Med detta sagt finns det skillnader mellan kritiskt tänkande i olika ämnen. Thomas Nygren, tidigare refererad till i denna text har kategoriserat vad kritiskt tänkande är i olika ämnen:

Ämne	Matematik	Svenska / Engelska	Fysik	Historia
Vad är kritiskt tänkande?	Matematisk flexibilitet, eller kreativitet för att pröva olika vägar för att lösa ett problem.	Kritiskt studium av litteratur. Identifiera och dekonstruera olika texttyper.	Kritiskt utvärdera metoder och material för undersökningar och laborationer i fysik.	Kunna dra slutsatser utifrån begränsat källmaterial. Inse att vinklade källor fortfarande kan ge dig viktig information.
Hur kan det stimuleras?	Uppmuntra eleverna att ställa kritiska frågor på lektionerna.	Eleverna måste förstå språkets makt och se hur det kan manipulera läsaren.	Uppmuntra till hypotesprövning och till ett kritisk tänkande i kunskapsprocessen.	Understryk vikten av att betrakta historien utifrån olika perspektiv. Lyft begrepp som: genus, makt och klass.

4.1. Hur kan undervisningen planeras?

Precis som har argumenterats tidigare i denna text, bör undervisningen vara medveten och precis planerad. Ramverket TPACK förenar tre kompetenser hos läraren: ämneskompetensen, den pedagogiska och teknologiska. I skärningspunkterna av dessa tre, framstår de mest intrikata kompetenserna hos läraren, varav en är PCK, pedagogisk ämneskunskap.

Utifrån detta måste läraren kunna planera undervisningen på så sätt att fakta och förståelse kombineras. Exempelvis, en biologilärare som planerar ett avsnitt om genmodifierade grödor, måste se till att eleverna har tillräckligt mycket kunskap om dem innan de kan granska debattartiklar om dem kritiskt. Vidare är det viktigt att läraren vet vad experter inom området står inför för utmaningar eller är oense om. Exempelvis måste en historielärare inte bara veta varför historiker är oense om vem som bär ansvaret för Kalla krigets utbrott utan också illustrera hur detta ser ut.

Ett vanligt misstag är att tro att elever bör utsättas för konspirationsteorier för att kunna utveckla ett kritiskt tänkande. Paradoxalt nog så kan en överexponering för dessa, exempelvis förintelseförnekelse eller ifrågasättande av människans bidrag till klimatförändringarna, få elever att tro att dessa åsikter är mer utbredda än vad de faktiskt är. Med detta sagt, finns det studier som visar att en måttlig dos av konspirationsteorier, eller myter kan ha en positiv påverkan på elevers kritiska tänkande; ett sorts vaccin mot ignorans. Till detta kan läggas debatten om den konstruktivistiska kunskapssynen, vilken fick starkt fotfäste i svensk skola under 1990-talet och som, vilket beskrevs ovan, relativiserar kunskapsbegreppet. Detta material tar inte explicit ställning i debatten, utan konstaterar endast att det finns en risk att om elever tillåts bygga upp sina egna föreställningsvärldar om frågor kring kontroversiella frågor som evolutionsläran och förintelsen så kan detta i värsta fall sprida sig till andra ämnesområden, där det kritiska tänkandet får gå före faktisk kunskapsinhämtning.

Ett exempel skulle kunna vara diskussionen om elektorskollegiet i USA. Det är lätt att vara kritisk till ett system som innebär att kandidaten som fick färre röster ändå kan vinna ett val. Om elevernas faktaförståelse slutar där, saknar de basala kunskaper om

att USA:s konstitution inte nämner folkets röster, utan endast en process om hur elektorerna för varje, något förenklat, ska rösta på en kandidat till att bli president. Detta är ett grundläggande drag i den amerikanska federalismen, vilket ger mycket stor makt till delstaterna. Om en elev är förtrogen med denna fakta kan den börja se samband till varför elektorskollegiet finns, men ändå tycka att det är odemokratiskt.

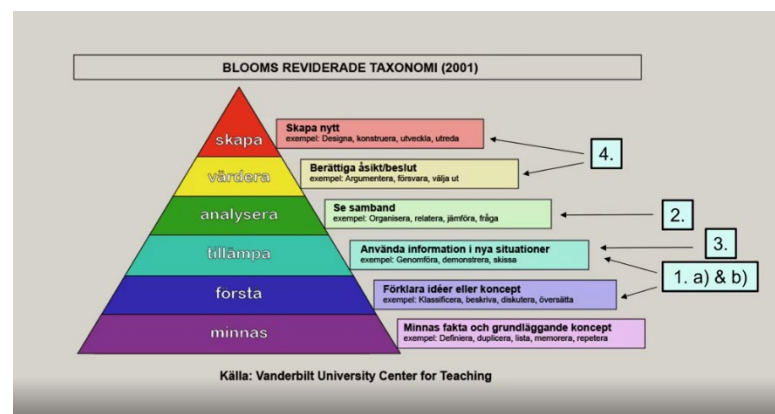
För att återknyta till PCK-ramverket är utmaningen för läraren att pedagogiskt kunna förklara detta för en elev i årskurs 6, 9 eller på gymnasiet. Exempelvis räcker det självfallet inte att be eleverna ”forska” själva i frågan, utan läraren måste planera genomgångar, explicit instruktion, diskussioner, grupparbete och material i detalj.

4.2. Kritiskt tänkande i praktiken

Filmen nedan ger praktiska tips och strategier på hur man kan arbeta med kritiskt tänkande i undervisningen på ett medvetet och meningsfullt sätt utifrån frågeställningen; hur kan kritiskt tänkande främjas?

Klicka på länken för att komma till en film om hur man kan arbeta med kritiskt tänkande i praktiken (7.30 min):

[Titta på 'Kritiskt tänkande' | Microsoft Stream](#)

I nästa film intervjuas journalisten Therese Rosenvinge som är producent för P1-programmet [Medierna](#) om hur hon ser på källkritik ur ett journalistiskt perspektiv (8.35 min).

[Titta på 'Therese Rosenvinge om kritiskt tänkande' | Microsoft Stream](#)

5. Historiskt tänkande

Den amerikanske historikern Carl Becker argumenterade redan på 1930-talet att vi alla är historiker; om vi utvecklar det historiska tänkandet inom oss, så kommer vi kunna koda av världen runt omkring oss; utvärdera vallöften, identifiera argumentationsknep i debatter eller försöka sätta oss in i andra personers tänkande. Kort sagt, historiskt tänkande kan fostra demokratiska medborgare.

I detta sista avsnitt av texten kommer det argumenteras för det historiska tänkandets betydelse i en ämnesövergripande kontext. Innan vi gör det, måste vi definiera vad historiskt tänkande är. I tidigare stycken har källkritiken, vilken är den centrala delen av historiskt tänkande diskuterats. I detta avsnitt kommer fokus vara på ytterligare aspekter, nämligen:

Jämföra / korroborera: som innebär att granska uttalanden och jämföra flera källor med varandra för att notera motstridiga tolkningar och motstridiga påståenden.

Perspektivtagande: som innebär att tolka informationen i en tidsmässig och rumslig kontext. Ett sätt att sammanfatta det är helt enkelt att ”tänka som en historiker”, vilket såklart inte är helt enkelt. I boken Fakta, fejk och fiktion presenterar forskaren Thomas Nygren ett underlag som kan användas som ett stöd:

Källkritiska principer	Frågor	Elever ska kunna	Fullfölj mening
Källgranskning	Vem skrev detta? Vilket är författarens perspektiv? När skrevs det? Varför skrevs det? Är källan tillförlitlig? Varför? Varför inte?	identifiera författarens perspektiv på den historiska händelsen identifiera och utvärdera författarens syfte med att producera källan formulera en hypotes om vad författaren kommer att säga innan källan läses bedöma källans trovärdighet genom att betrakta genre, publik och syfte	Författaren anser förmodligen... Jag tror att publiken är... Baserat på källinformationen tror jag att författaren kanske... Jag lutar / lutar inte på detta dokument eftersom...
Kontextualisering	När och var skapades källan? Vad var annorlunda då? Vad var lika? Hur kan de omständigheter som källan skapades i påverka dess innehåll?	förstå hur sammanhang / bakgrundsinformation påverkar innehållet i källan förstå att källor är produkter av särskilda förhållanden vid en viss tid och plats.	Baserat på bakgrundsinformation förstår jag denna källa annorlunda eftersom... Författaren kan ha påverkats av historiska sammanhang såsom... Den här källan kanske inte ger mig hela bilden eftersom...
Jämföra / korroborera	Vad säger andra källor? Innehåller källorna samstämmiga uppgifter? Om inte varför? Vad är andra tänkbara källor? Vilka källor är mest tillförlitliga?	fastställa vad som är sannolikt genom att jämför källor med varandra identifiera skillnader mellan uppgifter	Författaren håller med / håller inte med... Dessa källor är eniga / oense om... En annan källa att överväga är kanske...
Närläsning	Vilka anspråk gör författaren? Vilka bevis använder författaren? Vilket språk (ord, fraser, symboler)	identifiera författarens påståenden om en händelse utvärdera bevisningen och de resonemang författaren använder som stöd för sina argument utvärdera författarens ordval; förstå att språket används medvetet	Jag tror att författaren valde dessa ord för att... Författaren försöker övertyga mig om att... Författaren påstår att... Bevis till stöd för författarens argument är...

En pdf med tabellen hittas på [Pedagog Stockholm](#)

5.1. Multiperspektivet

Forskare inom området har länge varit intresserade av hur det historiska tänkandet kan hjälpa till att fostra goda samhällsmedborgare. Historiker nöjer sig nämligen inte med en enkel förklaring som att, "Hitlers plan att förrinta judarna och ta över Östeuropa fanns att läsa i Mein Kampf, som den ultimata beskrivningen till varför ingen stoppade Hitler tidigare. I stället lägger de an exempelvis ekonomiska och sociala perspektiv, det vill säga underliggande strukturer för att belysa ett sådant problem från olika håll. Detta är ett exempel på multiperspektivet och det grundläggande arbetssättet inom historia. Att kunna se historiska händelser utifrån ett mer nyanserat perspektiv kan också i det långa loppet göra att man kan betrakta sin samtid utifrån ett rikare perspektiv. Vidare brukar forskare också framhäva att multiperspektivet, för den tränade historikern, gör att man kan sätta sig in i andra personers perspektiv.

Detta har aktualiserats under senare år då många har ifrågasatt hyllade individer som Abraham Lincoln och Carl von Linné, vilka båda har anklagats för att bidra till rasism och besitta rasistiska idéer. Historikern Sam Wineburg har skrivit ingående om Lincolns påstådda rasism och hur historiker tar sig an detta med hjälp av källmaterialet. Ett speciellt fokus för honom har varit på debatterna Lincoln hade med Stephen Douglas för senatsplatsen i Illinois 1858, till vilken Lincoln faktiskt förlorade. I en av dessa debatter sa Lincoln: ”Jag har ingen plan för att införa politisk och social jämlikhet mellan den vita och svarta rasen. Det finns en fysisk skillnad mellan de två, som enligt min bedömning förmodligen för alltid kommer att förbjuda deras levande tillsammans”.

Detta går ju stick i stäv med den allmänna bilden av Lincoln som den store befriaren av de svarta slaverna och inbördeskrigets segrare. Förutsatt att källan inte är förfalskad, skulle en historiker självfallet inte förneka att Lincoln sagt just detta. Historikern skulle dock dels be om mer kontext: vad sa han före och efter? Kanske mer viktigt: i vilket sammanhang sades det? Detta var i en debatt mot demokraten Douglas som ville att delstaterna skulle få kunna behålla slaveriet. Var detta påstående ett sätt för Lincoln att locka över vissa väljare bort från Douglas som kanske ursprungligen trodde på dennes beskrivning av Lincoln som en radikal förespråkare av jämlikhet mellan svarta och vita? Kan det vara ett effektivt debattknep som inte hade använts i exempelvis ett tal, debattartikel eller brev? Wineburg kallar detta för contextualized thinking, det vill säga, först när vi förstår kontexten av det som sägs kan vi fullt ut bedöma dess innehåll.

Om vi lyfter blicken från den klassiska källkritiken, kan vi i denna kontext istället koppla detta till en vanlig utgångspunkt för brittisk källkritik, vilken utgår ifrån en akronym: COP; Content, Origin, Purpose. Talets innehåll och ursprung vet vi redan, men var syftet att bli vald till senaten? I sådana fall är detta inte en särdeles värdefull källa om vi vill förstå Lincolns syn på svarta amerikaner. Historiker har också studerat ett brev skrivet 1841 från Lincoln till Mary Speed, halvsyster till en av Lincolns vänner, i vilket han verkar trivialisera slavars misär:

[Jag såg] ett utmärkt exempel ombord på båten vilket fick mig att reflektera över människans lycka. [...] I detta tillstånd separerades slaverna för alltid från sin barndom, sina vänner, sina fäder och mödrar, och bröder och systrar, och många av dem, från sina fruar och barn, för ett liv i evigt slaveri [...] och ändå bland alla dessa oroande omständigheter [...] var slaverna de mest muntra och

uppenbarligen lyckliga ombord [...] Gud gör det värsta av mänskliga förhållanden acceptabla.

Till skillnad mot debatten mot Douglas finns här inga väljare att vinna över. Brevet torde också vara noga genomtänkt. Då Lincolns ord i debatten skulle kablats ut vidare till pressen, finns det ingen anledning att tro att brevet skulle nå en bredare publik. Lincoln skrev det dessutom vid en tid då han var representant i Illinois representanthuset, långt ifrån den nationella figur han skulle bli senare. Alltså torde vi inte se några större ambitioner med det han skriver. Om vi vill komma närmre Lincolns tankar kring slaveri är detta ett mer värdefullt dokument. Å andra sidan skrevs dokumenten långt innan frågan om slaveriets vara eller icke vara för unionens överlevnad var akut. Vissa historiker har också påpekat att Lincolns syn här på svarta är mer human än vad vi först kanske tror: han betraktar dem ur ett allmänmänskligt perspektiv som Guds barn, snarare än ett perspektiv byggt på ras. Runt 15 000 böcker lär ha skrivits om Lincoln genom åren och det finns inga ambitioner att fullt reda ut hans syn på slaveriet i denna text. Syftet här är att belysa hur historiker försöker betrakta det förgångna; inte att döma och att granska utan i stället jämföra och ge ett historiskt sammanhang. Liknande resonemang skiljer ibland också historiker å ena sidan från författare och debattörer å andra sidan i diskussionen om Linné. Historiker är inte ute efter att döma och fördöma, utan att belysa, paradoxer från det förflutna ur olika perspektiv.

5.2. Traditioner inom historieundervisningen

I en anglosaxisk kontext har metoden som beskrevs ovan varit ett självklart sätt att undervisa på i decennier. Eleverna krävs självklart på faktakunskaper för att kunna utveckla dessa färdigheter, men läroböckerna är inte skrivna som långa uppslagsverk, utan påminner mer om matematikböcker – fokus är på källkritik, källförståelse, men också på begrepp som kontinuitet och förändring, något som införts i svensk historieundervisning med varierad framgång. Kort och gott: history by doing

Den svenska undervisningen har bottnat mer i en tysk-dansk tradition, vilken har betonat historiemedvetande som en central del. Historiemedvetande innebär i korthet att kunna använda sig av det förflutna för att kunna förstå sin samtid och förutspå framtiden med hjälp av dessa. Därtill handlar det om en förståelse för hur historia används i olika sammanhang, det vill säga historiebruk. Vilka fördelar finns det med det svenska förhållningsättet? Det finns ju självfallet ett stort mått av subjektivitet i detta svar, men historiker brukar framhålla att det är identitetsskapande: ju mer vi

förstår av vår historia, desto mer förstår vi av oss själva. Vidare kan vi förstå hur fördomar om ”det andra” uppstår: finns det exempelvis fördomar om romer i det förflutna som gör att vi kan förstå synen på tiggeri i dagens samhälle? Kanske är svaret helt enkelt att det anglosaxiska perspektivet och det tysk-danska bör mötas. Att utveckla en förmåga att kunna tänka som en historiker bör kanske inte utesluta att eleven utvecklar sitt historiemedvetande. Detta identitetsskapande kan utan tvekan appliceras på andra ämnen också.

6. Källförteckning

Tryckta källor:

Axelsson, Cecilia. *Att hantera källor – på gymnasienivå*. (Malmö: Malmö Universitet 2017)

Cailfield, Mike: *Web Literacy for Student Fact Checkers*. (Mountain View: Open Textbook Library 2017)

Kursplaner och metodiska anvisningar för gymnasiet (Karlshamn: Kungliga skolöverstyrelsen 1960)

McAleavy, Tony. *The Use of Sources in School History 1910-1988: A Critical Perspective*. (London: Historical Association 1998)

Nygren, Thomas. *Fakta, fejk och fiktion*. (Stockholm: Natur och kultur 2019)

Läroplan för gymnasieskolan: historia. (Stockholm: Liber Utbildningsförlaget 1981)

Wikforss, Åsa. *Alternativa fakta: om kunskapen och dess fiender*. (Stockholm: Fri Tanke Förlag 2017)

Wineburg, Sam. *Historical Thinking and Other Unnatural Acts: Charting the Future of Teaching the Past* (Philadelphia: Temple University Press 2001)

Internetkällor:

Aftonbladet: Med Carl von Linné föddes den moderna rasismen <https://www.aftonbladet.se/kultur/a/WbwrbK/med-carl-von-linne-foddes-den-moderna-rasismen> (hämtad den 30 november 2020)

Foreign Policy: The Man Who Nailed Jello to the Wall: <https://foreignpolicy.com/2016/06/29/the-man-who-nailed->

[jello-to-the-wall-lu-wei-china-internet-czar-learns-how-to-tame-the-web/](#) (hämtad den 19 november 2020)

Forskning och framsteg: Forskare sticker hål på myten om filterbubblor <https://fof.se/tidning/2018/1/artikel/forskare-sticker-hal-pa-myten-om-filterbubblor> (hämtad den 22 januari 2021)

Lincoln's Writings: The Multi-Media

Edition <http://housedivided.dickinson.edu/sites/lincoln/letter-to-mary-speed-september-27-1841/> (hämtad den 1 december 2020)

Malmö Högskola: Prov och

bedömning <https://www.mah.se/fakulteter-och-omraden/ls/Institutioner/samhalle-kultur-identitet/Prov-och-bedomning-i-historia/Nationella-amnesprovet-i-historia-grundskolan-arskurs-9/Sida-3/> (hämtad den 1 december 2020)

NPR: Forget Lincoln Logs: A Tower Of Books To Honor

Abe <https://www.npr.org/2012/02/20/147062501/forget-lincoln-logs-a-tower-of-books-to-honor-abe> (hämtad den 1 december 2020)

Salon: Eli Pariser on the future of the

Internet https://www.salon.com/2010/10/08/lynn_parramore_eli_pariser/ (hämtad den 22 januari 2021)

Skolverket: Historielärares provkonstruktion ett viktigt

utvecklingsområde <https://www.skolverket.se/skolutveckling/forskning-och-utvarderingar/forskning/historielarares-provkonstruktion-ett-viktigt-utvecklingsomrade> (hämtad den 18 januari 2021)

Svenska dagbladet: Forskare: Wikforss ägnar sig åt ”alternativa

fakta” <https://www.svd.se/skolforskare-wikforss-agnar-sig-sjalv-at-alternativa-fakta> (hämtad den 25 november 2020)

SVT Nyheter: Därför stormar det kring Carl von

Linné <https://www.svt.se/nyheter/inrikes/darför-stormar-det-kring-carl-von-linne> (hämtad den 30 november 2020)

The Economist: How to fix what has gone wrong with the

internet <https://www.economist.com/special-report/2018/06/28/how-to-fix-what-has-gone-wrong-with-the-internet> (hämtad den 19 november 2020)

The Guardian: Parler: the social network that's winning conservative

recruits <https://www.theguardian.com/media/2020/nov/13/parler-conservative-social-network-free-speech> (hämtad den 19 november 2020)

Utbildningsradion: The Big Five <https://urplay.se/program/178679-ur-samtiden-att-bedoma-larande-the-big-five-de-fem-formagorna-del-1> (hämtad den 17 november 2020)